

ТАҚҚОСЛАШ – ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМ МЕТОДИ СИФАТИДА

Нилуфар Сабирбаевна Дусчанова

ТАТУ Урганч филиали академик лицейи ўқитиувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола адабий таълимни шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ташкил этишда таққослаш усулидан фойдаланиш методикаси муаммоларига бағишланган. Мақолада адабиёт машғулотида бадий асар таҳлилини мақсадга йўналтирилган ҳолда ташкил масалалари ҳам ёритилган.

Калит сўз ва иборалар: Янги Ўзбекистон, тараққиёт стратегияси, маънавий тараққиёт, шахсга йўналтирилган ёндашув, адабий-назарий тушунчалар, таққослаш.

КИРИШ

Ижтимоий ҳаётга татбиқ қилинаётган Ҳаракатлар стратегияси мамлакат равнақига хизмат қилаётган барча соҳа вакилларининг ўз фаолиятини янгича ёндашувга асосланган ҳолда ташкил этишни тақозо қилмоқда. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида белгилаб берилган маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш, миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашиш каби устувор йўналишлар асосида таълим тизимини ислоҳ қилиш давр талаби сифатида қаралмоқда.

10-11-синф адабий таълими ўқувчи шахсини мустақил ҳаётга тайёрлаши, танқидий қарашларни шакллантириш, шахслик сифатларини, фан юзасидан назарий билимларни такомиллаштириш, энг асосийси “ўқувчи-китобхон”дан асарнинг бадииятига баҳо бера оладиган тўлақонли китобхон даражасига олиб чиқиш каби қатор вазифаларни бажариши билан алоҳида аҳамиятга эга. Белгилаб берилган вазифаларни бажаришда адабий таълимни шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ташкил этиш таълим самарадорлигини таъминловчи муҳим омилдир. Педагогикада шахсга йўналтирилган ёндашув асосидаги таълим шакллантириш юзасидан салмоқли илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлиб, унда бундай ёндашувнинг мақсад ва вазифалари аниқ кўрсатиб берилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қиёслаш усулида адабиёт назариясида амалга ошириладиган компаративистик таҳлилга ўхшаш жиҳатлар мавжуд. Шунинг учун адабиёт ўқитиш методикасида бу усулни кўчма маънода компаратив усул деб аташ ҳам учрайди. Баъзи методикага оид илмий адабиётларда мазкур усул таққослаш усули деб ҳам номланган.

Л.Т.Ахмедова ва О.В.Конларнинг “Методика преподавания литературы” [4] номли дарслигида таққослаш усули адабиёт дарсларида қўлланадиган ижодий ишлар тури сифатида келтирилган бўлиб, бу усул дастлаб XIX асрда рус методист олими В.Я.Стоюнин томонидан адабиёт ўқитиш методикаси илмига киритилгани ҳақида маълумот берилган. В.Я.Стоюнин таққослаш усулидан метод сифатида эвристик суҳбат жараёнида қўллаш лозимлиги таъкидлаб, бунда турли ижодкорларнинг бир-бирига ўхшаш образлари характер хусусиятларини ўрганиш мақсадга мувофиқлигини айтиб ўтган. Масалан, Эрнест Сетон-Томпсоннинг “Ёввойи йўрға” асаридаги ҳамда Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом” асаридаги от образлари қиёслаб ўрганилиши мумкин.

Таққослаш усули бўйича назарий маълумотлар С.Долимов, Ҳ.Убайдуллаев, Қ.Аҳмедовларнинг “Адабиёт ўқитиш методикаси” [5] номли дарслигида ҳам кенг ёритилган. Методист олимлар маълум объектларни таҳлилга тортилишига кўра таққослашнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиб берганлар:

1. Тематик жиҳатдан ўхшаш бўлган асарларни бир-бирига таққослаб кўриш.
2. Бадиий асарлардаги ўхшаш ёки қарама-қарши образларни таққослаш.
3. Ёзувчининг бир неча асарини таққослаш.
4. Адабий асарларни жанр жиҳатидан таққослаш.

Таққослаш усулининг шу тарзда турларга ажратиб кўрсатилиши мукамаллиги билан эътиборга лойиқ.

НАТИЖАЛАР

Ўқувчи шахси шакллантиришда шахсга йўналтирилган ёндашув мақсади ҳаёт мазмуни ва принципларини аниқлаш, қарор қабул қила олиш, жавобгарлик ҳиссини шакллантириш, мустақил ишлаш, ижодий тафаккур, ташаббускорлик, ўзини бошқариш кўникмаларини таркиб топтириш каби шахслик сифатларини ривожлантиришдан иборат. Шахсга йўналтирилган ёндашув педагогик атамалар луғатида

шахсиятли ёндашув атамаси билан ифодаланган бўлиб, унда бу атама “...педагогнинг тарбияланувчига ўз тарбияси ва ривожланишига онгли ёндашадиган шахс сифатида қарашини ифодаловчи ёндашув” [7] дея изоҳланган.

Тилга олинган вазифаларни амалга оширишда адабий-назарий тушунчаларнинг шаклланганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, ўқув дастурига кўра, адабий-назарий тушунчалар билан таништириш бошланғич синф давридаёқ амалга оширилади.

Бошланғич синф “Ўқиш” дарсларида бадиий асар устида ишлаш асосан тарбиявий характерга эга бўлса-да, ўқувчилар амалий равишда эртак, мақол, масал, топишмоқ, тез айтиш, шеър, қофиядош сўзлар, ҳикоя, мисра, асар қаҳрамони билан бирга бадиий тил воситалари – сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, муболаға каби адабий-назарий тушунчалар таништирилади.

5-синфда мазкур билимлар махсус атамалар билан конкретлашади. Бу синфда ўқувчилар образли фикрлаш, адабий турлар, халқ оғзаки поэтик ижоди, масал, мажоз, эртак-достон, адабий эртак, муҳаддислик илми, саргузашт асар, ҳикоя ва қисса жанрлари каби тушунчалар моҳиятини англай бошлайдилар. Юқори синфларда адабий-назарий тушунчалар устида ишлаш мураккаблашади.

Маълумки, юқори синфларда бирон даврнинг адабий жараёни ўрганишда ҳам, ёзувчининг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўзлаштиришда ҳам, шу ёзувчининг дастурда кўрсатилган асари ўрганилганда ҳам, буларнинг ҳаммаси маълум даврдаги ижтимоий ҳаёт ва тарихий шароит билан боғлаб олиб борилади. Шунинг ўзи адабиёт ўқитувчисидан тарих фанини чуқур билишни тақозо қилади. Мана шу тарихий нуқтаи назардан ўқувчилар асарнинг ғоявий томонларига, композициясига ва бадиий хусусиятларига тўғри ёндашишга ўрганадилар. Бунинг натижасида ўқувчиларда адабий-тарихий жараён, ёзувчи мансуб бўлган адабий оқим, адабий оқим ва услубларнинг ўзгариб туриши юзасидан илмий асосланган тушунчалар шакллантирилади.

10-11-синфларда адабиёт дарслари яна чуқурлаштирилиши, билимлар доираси кенгайтирилиши, адабиётнинг ижтимоий аҳамияти, ижодкорнинг қандай оқимга мансублиги, адабий оқим турлари ва уларнинг асосий моҳияти ҳақидаги адабий-назарий тушунчалар шакллантирилиши билан қуйи синфлардан фарқ қилади.

Бундай тушунчаларни шакллантиришда қўлланадиган қиёслаш усули адабиёт дарсларини шахсга йўналтирилган

ёндашув асосида ташкил этишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Бош ғояси Ватан озодлиги, унинг тараққиёти бўлган асарлар ўзбек адабиёти турли жанрлар доирасида кўп учрайди. Шу мавзудаги асарлар билан ўқувчилар 11-синфда Абдурауф Фитратнинг “Абулфайзхон” фожиаси, Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” [3] романи орқали танишадилар. Мазкур асарлар турли жанрларга мансуб бўлса-да, ғояси жиҳатидан бир-бирига яқин. Шу нуқтаи назардан ҳам дастурга кўра XX аср ўзбек адабиёти бўлимини ўзлаштиришда асарларни кетма-кет ўрганиш белгилаб берилган. Асар устида ишлаш жараёнида илгари сурилган ғояни, асарнинг жанрий хусусиятларини аниқлаш, қаҳрамонларга тавсиф бериш, асар тузилиши (композицияси), бадиий асар тилини таҳлил қилиш, таҳлилни хулосалаш, асарга шахсий (мустақил) баҳо бера олиш кўникмаларини шакллантиришда икки асарни қиёслаб ўрганиш муҳим роль ўйнайди. 11-синф “Адабиёт” дарслигида Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидан олинган парчада асосан баҳорда Зебининг қизлар билан қишлоққа бориши билан боғлиқ воқеалар тасвири акс этган. Асарнинг бош ғояси юзасидан қараладиган бўлса, романнинг бу қисми берилиши мақсадга мувофиқ эмас. *Тематик жиҳатдан ўхшаш бўлган асарларни бир-бирига таққослаб кўриш усули* асосида ташкил этиладиган адабиёт дарсида Ватан тараққийси учун чолишган адиб асарининг Мирёқуб ва жадид муносабатлари [6] акс этган ўринлари келтирилиши айни муддао бўлар эди. Асарнинг айнан ўша ўринларини мустақил ўқиш дарсларида амалга ошириш, сўнг таҳлилни “Абулфайзхон” фожиасига қиёслаб амалга ошириш ҳам кўзланган натижани беради. Бунда асарнинг мазмунини аниқлаш мақсадида ўқувчиларга қуйидаги савол ва топшириқлар берилади:

- Бу роман қандай мавзуда ёзилган?
- Асарда қайси давр воқеалари акс этирилган?
- Шу мавзуда ёзилган яна қандай асарларни биласиз?
- “Кеча ва кундуз” романи ҳамда “Абулфайзхон” фожиаси мавзулари бир-бирига ўхшаса-да, маълум фарқлари бор. Шу фарқларни топишга ҳаракат қилинг.

Бадиий асарлардаги ўхшаш ёки қарама-қарши образларни таққослаш усули адабий асарларни таҳлил қилишда етакчи усуллардан ҳисобланади. Усулни айниқса халқ оғзаки ижоди намунаси ҳисобланган дoston жанридаги асарларни ўзлаштиришда самарали қўллаш мумкин. Масалан, 11-синф дарслигидан жой олган “Тўрўғлининг туғилиши” [2] достонидаги Одилхон подшо билан Шохдорхон образларнинг

фарқли томонлари таққослаш асосида аниқланади. Таққослаш асосида ўқувчилар Гўрўғлининг бобоси Одилхон подшо билан Шоҳдорхоннинг ўзига хос бўлган хислатларини ёритадилар. Одилхон подшонинг инсоний фазилатларига қарама-қарши ўлароқ, Шоҳдорхоннинг нуқсонларини аниқлаб, иккала образга тавсиф берадилар.

Турли асар қаҳрамонларининг ўхшаш жиҳатлари мавжудлигини кўзда тутган ҳолда ҳам қиёслаб ўрганиладиган образлар адабиётда талайгина. Бунга Зеби (“Кеча ва кундуз”) ва Унсин (“Дахшат”), Қоровой (“Шум бола”) ва Ҳошимжон (“Сариқ девни миниб”), Алпомиш (“Алпомиш”) ва Гўрўғли (“Гўрўғлининг туғилиши”), Хуршид Даврон ва Сирожиддин Саййид шеърлятида лирик қаҳрамон образларининг қиёсий тавсифи мисол бўла олади. Лирик қаҳрамонларга бу турдаги таққослаш асосида тавсиф бериш ўқувчига қийинчилик туғдиради. Чунки ўқув дастурига кўра лирик шеърларда шоирнинг ўзи лирик образ сифатида гавдаланиши ҳақидаги адабий-назарий тушунчалар билан ўқувчиларни 10-синфда таништириш кўзда тутилган. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамонларни қиёслаб ўрганиш юқори синфлардагина амалга оширилиши лозим. Жумладан, 11-синфда “Мустақиллик даври адабиёти” бўлимида мавзу жиҳатидан бир-бирига ўхшаш: ватан ва мустақилликни тараннум этган шеърлар берилган. Ўқувчилар Мустақиллик даври ўзбек шеърида номи остида Жамол Камолнинг “Аср билан видолашув”, Ойдин Ҳожиёвнинг “Мустақил ватанни бахт нури чайсин”, Усмон Азимнинг “Графика”, Хуршид Давроннинг “Мен кўксингга бошимни қўйдим”, Маҳмуд Тоирнинг “Момо ер”, Сирожиддин Саййиднинг “Ватан”, Иқбол Мирзонинг “Ўзбек” [3] номли шеърлари билан танишадилар. Мавзуси жиҳатидан деярли ўхшаш бу шеърларни лирик қаҳрамон тушунчаси доирасида таққослаб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бу иш турини дарсликдаги савол ва топшириқлар устида ишлаш жараёнида ҳам амалга ошириш мумкин. Масалан, дарсликдаги: – Хуршид Давроннинг “Мен кўксингга бошимни қўйдим” шеърининг бош мавзуси нима? Бу шеърни ўқиганингизда кўз олдингизда қандай манзаралар гавдаланади? саволига жавоб топилганидан сўнг, – Шундай манзаралар яна кимнинг шеърида учрайди? Бундай манзараларни лирик қаҳрамон нима мақсадда тасвирлаган? каби саволлар ўқувчиларда лирик қаҳрамонга таққослаб тавсиф бериш кўникмаларини шакллантиради.

МУҲОКАМА

Умумий ўрта таълим мактаблари адабиёт ўқув дастурида баъзи ижодкорларнинг бир неча асарларини

ўргатиш кўзда тутилган. Жумладан, Алишер Навоий ижоди деярли барча синфларда ўрганилади. Бундан ташқари, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидовларнинг асарлари турли синфларда ўрганилади. Масалан, 7-синфда Чўлпоннинг “Гўзал”, “Халқ” каби лирик асарлари ўрганилса, 11-синфда ўқувчилар адиб сифатида “Кеча ва кундуз” романи билан таништирилади. Ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” мемуар асари билан 10-синфда таништирилса, 11-синфда унинг лирикасини ўзлаштириш кўзда тутилган.

Турли синфларда таништирилган бир ижодкорнинг бир неча асарларини ўқувчиларнинг кўз олдига келтириш орқали уларда шу ёзувчи ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилинади. Юқори синфларда уларнинг аввалги йилларда ўрганилган асарларини кейинги асарлари билан солиштириш ёки дастурга киритилмаган асосий асарларини мустақил ўзлаштириш ўқувчиларда шу ёзувчи, унинг ижод усули ҳақида мукамал тушунча ҳосил қилади.

Ўқув дастурига кўра 10-синфда мумтоз адабиёт намуналаридан Атойи, Алишер Навоий, Турди Фароғий лирикасидаги ғазаллар билан таништириш кўзда тутилган. Дарсликда Атойининг “Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур...”, “Жамолинг васфини қилдим чаманда...”, “Сенсиз бу жаҳон айши аламдур манга, ей дўст...”, Алишер Навоийнинг “Кўзунг не бало қаро бўлубтур...”, “Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт...”, “Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас...”, Турди Фароғийнинг “Тор кўнгуллик беклар...”, “Турдиман” [2] номли ғазаллари берилган. Мазкур ғазаллар таҳлили шахсга йўналтирилган ёндашув талабларидан келиб *адабий асарларни жанр жиҳатидан таққослаш* усули асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. Ўтилганларни жанр жиҳатидан таққослаш адабиёт назариясига суянади. Бунда кўпинча асарнинг жанр хусусиятлари аниқланади ва ундан сўнг шу хилдаги асарларни топиш ўқувчилардан талаб қилинади.

Дарсликда ғазалларнинг адабий таҳлили келтирилган бўлиб, бу ўқитувчининг ишини бирмунча осонлаштиради. Лекин бу каби адабий тушунчаларни шакллантиришга қаратилган материалнинг тайёр ҳолда берилиши ўқувчида бир ёқлама тасаввур уйғотади, унинг ғазални ижодий ёндашган ҳолда таҳлил қилиш кўникмаларининг шаклланишига тўсқинлик қилади. Ўқувчида шахслик сифатлари мустақил ишлаш орқали таркиб топишини назарда тутилса, дарсликда бу

маълумотлар ўқитувчи учун услубий қўлланмаларда бериб борилиши жоиз деб ҳисоблаймиз.

Турди Фароғийнинг “Тор кўнгуллик беклар..”, “Турдиман” номли ғазаллари ўрганиш дарслари ғазал жанринидаги асарларни ўзлаштиришнинг яқунловчи босқичи ҳисобланади. Шунинг назарда тутган ҳолда, ўқувчиларга:

– Нима учун биз ўрганган бу шеърлар ғазал дейилади? мазмунидаги саволлар берилади. Жавоб аниқлангач,

– Яна қандай ғазалларни биласиз? – деган иккинчи савол берилади.

Ўқувчилар ғазал жанрининг ўзига хос хусусиятларини санаб ўтадилар, унинг бошқа аруз вазнида ёзиладиган шеърини жанрлардан фарқини айтадилар.

Адабиёт назарияси асосида олиб бориладиган жанрий хусусиятларига кўра қиёсий таҳлил ҳам самарали усуллардан бири саналади. Бунда қофияланиш тартибига кўра асар жанри аниқланиб, сўнг бошқа шу жанрдаги асарлар эслатилади, уларда илгари сурилган ғоя, мазмуннинг ифодаланишига кўра фарқларини аниқлаш топшириғи ҳам берилади.

ХУЛОСА

Хулоса қилганда, қиёсий таҳлилни амалга оширишда тузиладиган саволлар асарнинг барча муҳим жиҳатларини қамраб олишига эътибор қаратиш лозим. Саволларнинг шахсга йўналтирилганлиги ўқитувчининг диққат марказида бўлиши ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, бадиий асарга шахсий баҳо бериш кўникмаларини шакллантириш омили сифатида қаралмоғи лозим.

REFERENCES

1. Adabiyot. 10-sinf uchun darslik. I qism//То‘liyev В., Karimov В., Usmonova К.// - Т.: О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
2. Adabiyot. 11-sinf uchun darslik. I qism//То‘liyev В., Karimov В., Usmonova К.// - Т.: О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
3. Adabiyot. 11-sinf uchun darslik. II qism//То‘liyev В., Karimov В., Usmonova К.// - Т.: О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
4. Ахмедова Л. Т., Кон В. Я. Методика преподавания литературы.- Т.:Национальное общество философов Узбекистана, 2009.
5. С. Долимов, Ҳ. Убайдуллаев, Қ. Аҳмедов. Адабиёт ўқитиш методикаси.-Т.: “Ўқитувчи”,1986.
6. Шерматова, У. С. (2020). Чўлпон ижодида истиқлол ғоялари. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3).
7. Джураев Р.Х. ва бошқалар. Педагогик атамалар луғати. – Т.: “Фан”, 2008.-143-бет.

